

Inhoud

Vooraf	9
GESPREK 1 Potsdam, 2011	11
GESPREK 2 Ulrichshusen, 2011	48
GESPREK 3 Ulrichshusen, 2011	66
In die dagen	87
GESPREK 4 Potsdam, 2011	94
Een redevoering	104
GESPREK 5 Dresden, december 2011	108
GESPREK 6 Dresden, december 2011	122
Hollands dagboek	138
GESPREK 7 Londen, februari 2012	146
GESPREK 8 Huizen, 2012	161
Allerbeste Armando, geachte dames en heren	173
GESPREK 9 Ulrichshusen, 2012	176
GESPREK 10 Potsdam, 2012	195
GESPREK 11 Potsdam, 2013	207
De welgezinde	223
GESPREK 12 Ulrichshusen, 2013	226
GESPREK 13 Ahlbeck, Oostzee, 2013	241
GESPREK 14 Ahlbeck, Oostzee, 2013	250
Uit de schaduw van de tijd. De violinist	273

GESPREK 15	Knokke, 2014	275
GESPREK 16	Ulrichshusen, 2014	285
GESPREK 17	Bansin, 2014	302
GESPREK 18	Huizen, 2015	321
GESPREK 19	Bansin, 2015	335
GESPREK 20	Bansin, 2016	345
GESPREK 21	Ulrichshusen, 5 augustus 2017	357
Aantekeningen bij het einde		369
Fotoverantwoording		375
Register		377

Vooraf

De brand op 22 oktober 2007 in het Amersfoortse Armando Museum (de Elleboogkerk), verwoestte niet alleen een deel van de collectie en belangrijke stukken van bruikleengevers, maar ook ruim anderhalf uur filmmateriaal dat ten behoeve van studiedoelinden op de eerste verdieping werd bewaard. Dat materiaal bevatte een gesprek dat ik met Armando voerde, over zijn leven, over zijn kunstenaarschap. Fragmenten van die opnamen had ik verwerkt in de documentaire *Armando, portret van een vriend*, in 2005 door de VPRO uitgezonden.

Hoewel het zogenaamde restmateriaal – dat wat niet gebruikt is – doorgaans in de afvalbak verdwijnt, had ik het Armando Museum, bij wijze van uitzondering, de overgebleven gespreksdelen aangeboden om die in hun archief toegankelijk te houden voor studenten en andere belangstellenden die zich in Armando wilden verdiepen.

Het restmateriaal kreeg een plek.

Maar na de brand was er niets meer over, geen woord.

Enkele jaren later stelde ik Armando voor een gesprek zoals wij hadden gevoerd nog eens op te nemen, niet op film, maar voor onszelf, voor ons geheugen. Eenvoudig, op een bandrecorder, een memorecorder. En misschien ten slotte wel voor een boek. Ik kende boeken over Louise Bourgeois, Francis Bacon, Ai Weiwei, Cézanne en andere kunstenaars van belang die zich in gespreksvorm openden.

Armando en ik hebben elkaar ruim een halve eeuw gekend, levensvrienden zijn we genoemd. Hij was vijftien jaar ouder dan ik. We hebben samengewerkt, films gemaakt, stukken geschreven voor het weekblad waaraan wij verbonden waren. En we hebben *Herenleed* laten ontstaan, het programma van weemoed en verlangen. Armando en ik bedachten en schreven de episodes en we voerden ze op met de onvergetelijke Johnny van Doorn.

Gesprek 1, Potsdam, 2011

(WOONKAMER ATELIER)

A Wie koopt dat nou: gesprekken met Armando?

C Mensen die in je werk geïnteresseerd zijn, denk ik.

A Ah, ga weg, ik geloof er niks van.

C Ik wel, laten we nou maar gewoon beginnen. Weet je wat vervelend is: als we onderweg zijn vertel je altijd de mooiste en aardigste verhalen. Maar als ik iets over je werk vraag zoals nu – ik zie je verveelde blik alweer – heb je geen zin meer om te praten.

A Kom op dan met je vragen. Als het geen interessante vragen zijn, doe ik mijn bek niet open.

C Jaja. Vertel dat verhaal eens van de allereerste afbeelding waardoor je geraakt werd, die je in het tijdschrift de *Katholieke Illustratie* zag.

A Dat was bij de burens, bij oom Fons en tante Tini. Echte Amsterdammers, oom Fons was katholiek en tante Tini was katholiek geworden. Tante Tini was een leuke vrouw. Ze ging winkelen met mijn moeder en dan zaten ze te giechelen als twee bakvissen. Ze gingen de stad in en droegen allebei een alpinopet met zo'n pen erdoor. Dat vond ik zo leuk staan. Oom Fons was pianostemmer.

Het waren onze burens in Amsterdam, waar ik ben geboren, en toen wij naar Amersfoort waren verhuisd, werden zij weer onze burens maar dan een huis verder. Maar zij hadden ingebonden uitgaven van de *Katholieke Illustratie*, die keek ik altijd in en dan wist ik dat op een

zeker moment de pagina kwam waar ik zo lekker bij griezelde, een afbeelding van het schilderij van Matthias Grünewald: *De kruisiging*. Later heb ik het in Colmar gezien. Zo realistisch, zo mooi, niemand schilderde het zo echt, met die spijkers erdoor. Ik vind het nog steeds een hoogtepunt in de christelijke cultuur.

C Kan je dan zeggen dat het je eerste kennismaking is met de schilderkunst?

A De eerste, dat weet ik niet meer. Maar wat ik wel weet is dat ik van jongs af aan mappen heb gehad met afbeeldingen van realistische schilderijen. Die knipte ik uit en bewaarde ik. Alles wat ik tegenkwam, of het goed of slecht was, als het maar een schilderij was.

C En waarom?

A Ja, daar heb je weer zoiets, niemand heeft dat geënthousiasmeerd of zo. Dat deed ik.

C Is er niets meer over te zeggen?

A Nee, ik denk dat het voor heel veel, zo niet voor alle echte kunstenaars geldt: die hebben geen push in de rug gehad. Het is echt uit de lucht gevallen. Er zit zo'n mafkees in een gezin die zich daarvoor interesseert, afbeeldingen verzamelt. Ik weet wel dat ik elke oom en tante waar ik als kind mee naartoe moest en die een ets aan de muur hadden hangen, een stadsgezicht of zo, vroeg of ik die mocht lenen. Om die thuis heel precies te kopiëren. Dat deed ik altijd. Ik kon goed tekenen, nou, redelijk tekenen.

C Dan hebben we het over een jongen van twaalf, veertien jaar.

A Misschien elf jaar, ik zat in de zesde klas van de lagere school. Er waren nog twee jongens die ook goed konden tekenen en die hadden ook van die mappen. Die leenden we weleens aan elkaar uit om na te tekenen. We waren met z'n drieën, eigenlijk.

C Wat zijn die andere twee gaan doen?

A Een is in Wageningen gaan studeren en die ander is doorgegaan maar ten slotte gestopt. Hij mocht niet van zijn vrouw want een onzeker bestaan. Daarom is hij maar leraar geworden, tekenleraar. Toen ie een vast salaris had, is hij kunstgeschiedenis gaan studeren en gepromoveerd op het werk van de beeldhouwer Gijs Jacobs van den Hof.

C Dat talent is er dus gewoon.

A Ik heb het van niemand geërfd. En je kiest inderdaad voor een onzeker bestaan.

C Wat vonden je ouders daarvan?

A Matig. Weet je wat ze goed vonden, dat ik carrière maakte bij de *Haagse Post*. Dat vonden ze geweldig: redacteur bij een kunstrubriek.

C Je schilderde toen al, je had al exposities gehad.

A Ja, maar daar sprak ik nauwelijks over met mijn ouders, ik haalde ze er nooit bij. Mijn moeder heeft het een beetje meegemaakt, dat zogenaamde succes.

C Ik heb je moeder gesproken op jouw tentoonstelling in het Centraal Museum in Utrecht. Ik denk in 1976. Ik vroeg: Hoe vindt u het, mevrouw?

Ik vind het wel lollig, zei ze terwijl ze om zich heen keek.

Een beladen expositie met veel Schuldig Landschap, fotocollages met tekeningen, een diptiek uit de serie *Vijandig...* wel lollig.

A Ja, leuk hè, mijn moeder. Het was de eerste keer dat ze überhaupt op een tentoonstelling was. Ze maakte kennis met mensen over wie ze veel had gehoord, dus vond ze het wel lollig.

C Maar goed, je kan talent hebben. En dan?

A Moraal is belangrijk. Talent is niks, dat hebben veel mensen. Wat wielrenners moraal noemen en een soort hardheid. Je moet tegen kritiek kunnen, tegen eenzaamheid en al dat soort dingen meer. Dat is belangrijk: moraal. En niet tot je dertigste maar tot de dood erop volgt, bij wijze van spreken. Dat heb je of dat heb je niet, dat kan je niet veroveren.

C Dat is mentaliteit, karakter.

A Ja. Daarom zeg ik altijd als ik oud werk van mezelf op een tentoonstelling zie: Jezus christus, dat heb ik er allemaal voor overgehad.

C Wat dan? Je hebt gedaan wat je van jezelf moest doen. Niemand vroeg erom.

A Nee, niemand. Niemand zit op die flauwekul te wachten.

C Maar wat heb je er dan voor overgehad?

A Bijvoorbeeld dat ik in de jaren vijftig in de haven heb gewerkt, dat ik bij de Heinekenbrouwerij heb gewerkt, dat ik bij de Amstelbrouwerij heb gewerkt, dat ik als sloper heb gewerkt, dat ik een behanger heb geassisteerd. In de kranten stonden advertenties waarin ongeschoolde arbeiders werden gezocht, nou, dat was ik. En voor wat? Voor die stomme verf.

C Om verf te kunnen kopen.

A Ja.

C Nog even terug. Je denkt al gauw dat een jongen die zo gefascineerd is door schilderijen, die zal wel veel binnen zitten met zijn plaatjes en zijn kunstboeken.

A Dat is juist zo raar, dat zat ik nooit. Ik was hele dagen in het zwembad, bruin worden, sport, ik speelde waterpolo, muziek maken. Ik was op straat, ik had een hekel aan school.

C En je had muziekles, viool.

A Ik speelde vanaf mijn vijftiende, vanaf de bevrijding, voor de Canadezen en Amerikanen en daar had ik succes mee. Overdag zat ik op school met jongens die niet eens wisten waar kinderen vandaan kwamen en 's avonds zag ik ze maken.

C Was vioolspelen jouw wens of wilde thuis dat?

A Toen mijn vader nog geen auto had en met de trein reisde voor zijn werk had hij met een vioolleraar zitten praten en die heeft hem dat aangeluld. Ik heb vanaf mijn vijfde jaar vioolles gehad. Mijn vader dacht vermoedelijk: hij gaat later studeren en dan kan hij meespelen in het studentenorkest.

C Dat hoopte hij, dat je zou gaan studeren.

A Natuurlijk, dat is iets wat ik nu pas begrijp. Mijn vader had graag willen studeren maar daar was geen geld voor. Hij had niet meer dan de lagere school, en dan werken, zo ging het met veel mensen.

Mijn vader en zijn vrienden probeerden zichzelf te ontwikkelen, die waren leergierig. Lazen Flammarion, *De wonderen des hemels*, ze bleven maar ouwehoeren over de sterren, over het heelal. Goethe – dat vonden ze romannetjes. Populairwetenschappelijke boeken, die lazen ze. Mijn vader wist alles van de Noord- en Zuidpool en van mineralen en stenen, hij had veel in zijn mars, hoor. Op zondag zat hij op de grond voor zijn boekenkast te genieten van zijn boeken over de reizen van Amundsen, Nansen, Shackleton; ik kende al die namen en soms was hij urenlang met iemand aan het praten over miljoenen jaren geleden.

C Te pronken met zijn kennis.

A Dat vond ik ook een beetje tragisch maar hij wist veel, ook alles van sport. Hij was voorzitter van de Amersfoortse zwem- en poloclub, hij had gevoetbald, hij had gebokst. Ik heb het betreurd dat hij net dood-

ging toen de opkomst van Muhammad Ali begon; dat had hij prachtig gevonden.

C Wist hij dat jij bent gaan boksen?

A Ja, hij ging af en toe in bokshouding voor me staan en dan moest ik vreselijk lachen. En er was natuurlijk muziek. Hij had Beethoven op de radio gehoord, dat vond hij mooi. Maar Debussy en Ravel bijvoorbeeld vond hij een beetje te modern toch.

C Die stenenverzameling van je vader heb ik nog wel bij jou zien liggen, daar zaten kleine etiketjes opgeplakt...

A Met nummers.

C Ja, heel precies met een kroontjespen geschreven.

A Hij zat zondags in zijn boeken te kijken en nou had hij een zoon die wilde niet eens naar de middelbare school. Daar snapte hij niks van, studeren was voor hem het mooiste dat je kon hebben.

C Had je moeder wat met de zelfstudie van je vader? En Beethoven, Flammarion, of dacht ze: laat maar gaan.

A Laat maar gaan. Moet hij weten. Toen ik nog heel klein was zijn we eens naar een mineralogisch of geologisch museum in Leiden geweest. Daar had je mineralen die bij een bepaald licht fluctueerden, schitterden. Dat vond mijn moeder prachtig: Jezus, Dick, wat mooi, wat mooi!

Maar het interessante van mijn vader was ook – toen was ik allang het huis uit – dat hij zijn hele verzameling mineralen had verkocht om te kunnen reizen. Dat vond hij nog belangrijker. Gingen ze naar Spanje met zo'n stomme bus. Ze vertelden dat er een vrouw was die voortdurend moest schijten, die scheet dan buiten of tegen de bus aan. Zo waren die reizen vroeger, je had nog geen bussen met een wc erin. Maar goed, ze deden het wel. Mijn vader was zeer reislustig, kennis-

Familiefoto met vader, moeder en zusje Femmy, begin jaren dertig